

Братасюк Марія Григорівна – доктор філософських наук, професор, професор кафедри загальноправових дисциплін Національної академії внутрішніх справ

БІОЛОГІЗАТОРСЬКО-ВОЛОНТАРИСТСЬКИЙ ПІДХІД ДО КОНФЛІКТІВ У ПРАВІ

Здійснено аналіз біологізаторських концепцій конфлікту в праві, визначено недоліки цього підходу. Обґрунтовано, що витоки правового конфлікту лежать у соціокультурному вимірі людського буття.

Ключові слова: правовий конфлікт; злочин; правовий розвиток; біологізаторський підхід; волонтаристсько-анархістські концепції; антиномічна природа конфлікту.

Осуществлен анализ биологизаторских концепций правового конфликта, определены недостатки этого подхода. Обосновано, что истоки правового конфликта лежат в социокультурном измерении человеческого бытия.

Ключевые слова: правовой конфликт; преступление; правовое развитие; биологизаторский подход; волонтаристско-анархистские концепции; антиномическая природа конфликта.

The article analyzes the naturalistic conception of the conflict in the law, highlighted the shortcomings of this approach. Shown that the legal origins of the conflict lie in the sociocultural dimension of human existence.

Keywords: legal conflict; crime; law development; biologicistic approach; forcible-anarchist conceptions; antinomic character of conflict.

Конфліктну діяльність людини досліджують різні науки. Чимало напрацювань у цій царині мають соціологія, психологія, психіатрія, кримінологія, криміналістика та ін. Кожна із цих галузей знань досліджує злочин із власної позиції. Філософське знання відрізняється від наукового, насамперед, цілісністю, зверненням не лише до емпіричного, природного та соціального зрізів буття, а й до метафізичного, надприродного, трансцендентного. Транслюючи цей підхід на проблему конфлікту, можемо констатувати, що філософія конфлікту має досліджувати його як діяльність, у якій сфокусовано природно-емпіричні, психічні, соціокультурні та надприродні, метафізичні характеристики людського буття. Отже, предметом філософії конфлікту є дослідження цієї діяльності крізь призму онтологічного та метафізичного зрізів буття людини.

До аналізу конфлікту в праві зверталися як українські, так і зарубіжні філософи та правознавці, зокрема і філософи права: Т. Гобс, З. Фрейд, М. Штірнер, К. Маркс, Е. Дюркгейм, Г. Шершеневич, П. Юркевич, Б. Чичерін, Б. Кістяківський, В. Бачинін, О. Яремко, О. Джужа, В. Тацій, Н. Свиридюк та ін.

Філософа права цікавлять, насамперед, першопричини конфлікту, а не лише зовнішні, емпіричні обставини, що спричинили його, і внутрішні характеристики речей, предметів, явищ, що входять у склад конфліктної ситуації. Це особливо актуально під час дослідження злочину як одного з різновидів конфліктів у сфері права. Цю грань злочинної діяльності досліджують практичні працівники правоохоронних органів, криміналісти. Вони аналізують злочинну діяльність як однорідний причинно-наслідковий зв'язок, як діяльність, обмежену замкнутою динамічною системою, прогнозують найближчі наслідки злочину.

Філософсько-правовий аналіз конфлікту в праві дає можливість ще краще зрозуміти феномен людини, виявити глибинні причини, які спонукають її до такої діяльності, що за своєю природою є антиномічною. Сучасне людинознавство накопичило значний масив інформації про людську поведінку та її мотиви. Проте, з огляду на незавершеність, приблизність, суперечливість самої людини, ця інформація теж є невичерпною, незавершеною, її необхідно доповнювати. Щоб подолати прямолінійний, механістичний підхід до людини та її вчинків, фахівцю-юристу необхідно дослідити конфлікт у праві крізь призму філософсько-теоретичного підходу.

У проблемі конфлікту в праві є чимало суперечливих аспектів. Правознавству як сфері гуманітарного знання

необхідно частіше звертатися до філософії людини, напрацювань сучасного людинознавства. Складність дослідження конфліктних ситуацій у правовій сфері можна продемонструвати на прикладі злочинної діяльності, яка є антиномічною, складною для вивчення, оскільки вбирає в себе всі спектри людського буття. Оскільки злочин є доволі складним виявом людської діяльності, тому визначити поняття злочину теж непросто. Кримінальний кодекс (КК) України визначає злочин як діяльність, що є протизаконною, тобто не передбаченою законом, суспільно небезпечною, винною і караною. Постає питання: чи завжди протизаконна діяльність людини є злочинною та суспільно небезпечною. Якби діяльність людини була цілком контрольована законодавчим масивом, тоді не було б ні новацій, ні відкриттів. Не все те, що чиниться всупереч закону, є суспільно небезпечним. Закони можуть бути свавільними, неправовими, писаними “на замовлення”. У таких законах суспільний інтерес може бути підмінено інтересом частковим, груповим, а тому діяльність усупереч таким приписам може бути протизаконною, але не протиправною і зовсім не суспільно небезпечною. Отже, поняття злочину можна по-різному визначати залежно від типу праворозуміння, групового інтересу, політичного режиму тощо. У руслі юснатуралістичної традиції злочином вважають діяльність, що заперечує природні права людини та викликає небезпечні наслідки як для неї самої, так і для суспільства. З позиції легістського праворозуміння злочинна діяльність – це, насамперед, порушення приписів держави, закону, безвідносно до того, який він за змістом – правовий чи ні.

Злочинна поведінка, як визначено в КК України, це винна діяльність або ж бездіяльність. Але ж вина – це суто внутрішній психічний стан людини. Здійснивши якийсь учинок усупереч приписам держави, людина може не відчувати жодної вини. Навпаки, злочин може сприйматися індивідом доволі позитивно, бо буде формою самореалізації його особистісного “я”. Держава ж таку самореалізацію своїми заборонами може заперечувати й осуджувати.

Ще один аспект злочину – це його суспільна небезпечність. Щоб визначити міру небезпеки того чи іншого вчинку, його треба оцінити. Оцінка, як правило, є суб’єктивною. Вона залежить від багатьох факторів: суб’єкта оцінки, економічних, політичних, культурних обставин тощо. Впливає на оцінку вчинку рівень розвитку суспільства загалом, його структура, співвідношення групових інтересів, шкала цінностей, що склалася в цьому суспільстві. Ця оцінка залежить від рівня розвитку особистості як суб’єкта права, її правосвідомості, якості чинного законодавства тощо. Наприклад, нинішній КК України порівняно з попереднім є значно гуманнішим і демократичнішим, як стверджують фахівці [1].

Це закономірне, а не випадкове явище, бо за роки незалежності відбулася зміна реалій у напрямі демократизації в усіх сферах суспільного життя. Найважливіша зміна – це зміна самого українця, його свідомості, самосвідомості, правосвідомості, його особистого “я”. Влада не може з цим не рахуватися, бо це процес масштабний, масовий і незворотний. Інформаційний бум, комп’ютерна культура, динамічність сучасного світу, принципи й цінності розвиненої демократії зумовлюють цю незворотність і перманентність змін.

Загалом оцінка поведінки людини суспільством, рівень суспільного контролю є відносними – за різних обставин один і той самий учинок може бути трактований по-різному – і як зло, і як благо, про що ще в XIX ст. писав Е. Дюркгейм [2].

Антиномічний підхід до проблеми правового конфлікту є ефективним, адже дає змогу побачити онтологічну суперечливість суті речей і явищ світу. В історії філософії права людину мислили і як творця, і як егоїста-руйнівника. Насправді вона поєднує в собі й те, й інше. Людина – істота конструктивно-творча і деструктивно-руйнівна, її сутність відображає космічний порядок і хаос, творення й руйнацію. Такий конфлікт у правовій сфері як злочин – це і зло, і благо, як би дивно це не звучало: зло – тому що вивільнення неконтрольованої енергії викликає руйнівні наслідки; благо – тому що злочинність “перевіряє” суспільство на зрілість у нормативно-регулятивному, етично-духовному зрізї.

Конфліктність у правовій сфері, правопорушення, злочинність як така тільки й можлива в цивілізаційно-культурному просторі. Доки його не існувало, не могло бути і правопорушень, оскільки за відсутності нормативно-ціннісного поля відрізнити добро від зла, справедливості від несправедливості неможливо. Спершу мала скластися цивілізаційно-культурна система відносин, на тлі якої конкретний учинок розцінювали б як аномалію. Загалом цивілізаційно-культурний простір – це результат напруженої діяльності людства протягом тисячоліть. Людству необхідний цей простір, тому що людина не може отримати життєвий досвід, зберегти й відтворити себе лише завдяки природно-генетичній програмі.

Людині необхідно мати досвід попередніх поколінь у двох різновидах: і генетичний, і цивілізаційно-культурний. Виховання та навчання жити, соціалізація особистості – це робота цивілізації та культури. Цивілізаційно-культурному

простору протистоять деструкція та хаос, руйнація з боку злочинності. Щоб ця руйнація не знищила цивілізаційно-культурне поле, необхідно створювати захисні механізми. Людина завжди існувала на межі нормального й аномального. Цей баланс давав змогу людству продовжувати себе в часі та просторі. Релігія, мораль, мистецтво, право працювали на утвердження таких цінностей, як добро, любов, краса, істина, свобода, творчість тощо. Людство створило відповідні норми, правила, порушувати які не прийнято, адже наслідки цих порушень становлять небезпеку для життя. Проте людина, будучи відкритою системою, феноменом, згустком творчої енергії, що постійно прагне вивільнення, не здатна існувати в межах установлених правил, не виходити за межі встановленого порядку. І, з одного боку, це закономірно, це – добро, благо для суспільства, тому що цим виходом за межі встановленого забезпечується розвиток суспільного життя, здійснюється вихід у нове, у сферу творчості. З іншого боку – цей вихід індивіда за межі усталеного порядку співжиття – зло, оскільки не завжди вивільнена вітальна енергія спрямована в конструктивне русло.

Конфлікт у правовій сфері можна трактувати як норму цивілізованого світу і як аномалію. Представник соціологічної юриспруденції Е. Дюркгейм уважав злочинність нормальним явищем життя, оскільки їй властива низка ознак “нормальності”: поширеність в усіх без винятку суспільствах, статистичні коливання її динаміки, історична й регіональна відносність критеріїв розмежування між нормою та злочином. Однак, зауважував Е. Дюркгейм, злочинність є нормальною доти, доки вона контролювана суспільством. Семантика злочинної дії визначається не стільки внутрішньою її мотивацією, скільки оцінкою такої дії колективною свідомістю, котра залежить від змінного “порогу чутливості” останньої. За таких обставин нормальне і злочинне абсолютно розмежувати неможливо [2, с. 70–73]. Злочин, – писав Е. Дюркгейм, – необхідний, оскільки пов’язаний з умовами всякого соціального життя і вже завдяки цьому корисний, тому що умови, з якими він пов’язаний, необхідні для нормальної еволюції моралі та права [3].

Мислитель не виправдовував злочинність, він лише наголошував на відносності рівнів соціального контролю у зв’язку з еволюцією моралі та права. Немає суспільства, в якому всі норми виконували б цілком. Якби раптом так сталося, відбулася б стагнація суспільного організму, а далі – й агонія. Завдяки переступу встановлених меж членами суспільства забезпечується його розвиток. Суспільству ж необхідно стежити за тим, щоб цей вихід за межі встановленого був конструктивно-творчим.

На думку В. Бачиніна, можна виокремити декілька соціальних функцій, які властиві злочинності в умовах цивілізації:

а) злочинність дає змогу деяким категоріям населення реалізувати свої трансгресивні схильності. Потреба в самоствердженні, дух авантюризму, пошук гострих відчуттів, меркантильність спричиняють злочинну поведінку окремих груп населення;

б) злочинність зумовлює напруження життєвих сил цивілізації, перевіряє на міцність її основи в духовно-моральному плані, мобілізує цивілізаційну систему на самозахист від деструкції;

в) злочинність демонструє цивілізації небажані варіанти поведінки суб’єктів і виявляє бажані, конструктивні шляхи розвитку суспільної діяльності [4, с. 459–460].

Оскільки людина, з позицій сучасного людинознавства, належить до кількох вимірів – природного, надприродного, соціального, культурного, є біопсихосоціокультурною істотою, а конфліктність є різновидом людської діяльності, то філософський підхід до правопорушень, злочинності передбачає врахування, трансляцію онтологічних характеристик людини на будь-яку поведінку і діяльність її, зокрема й на злочинну. Проте такий підхід до проблеми злочинності домінував не завжди. Окремі мислителі, аналізуючи онтологічні характеристики злочинності, вдавалися в крайнощі. Зокрема, прихильники біологізаторського підходу наголошували на ідеї, що конфліктність загалом і злочин зокрема зумовлені виключно біологічною природою людини, яка за суттю своєю є агресивною істотою, а тому злочинність властива їй іманентно. Наприклад, Ч. Ломброзо стверджував, що злочинець – це людина, запрограмована природою на девіантну поведінку. Злісні злочинці вже народжені злочинцями. Така людина наділена фізичними та психічними рисами, які були властиві нецивілізованам, первісним людям. Учений зазначав, що й соціальні чинники спричиняють злочинність, але їх вплив на неї є другорядним, порівняно з біологічним чинником [5].

Позиції природної спадковості злочинності відстоювали представники соціал-дарвінізму. Наполягаючи на тотожності антропного та біологічного, вони вважали, що в генетичній програмі людина-злочинець несе інформацію про схильність до злочину. Закон боротьби за виживання, на їх думку, працює в людському середовищі так само, як і в природньому. Злочинна поведінка зумовлена дією цього закону. Інстинкт самозбереження змушує людину виживати за рахунок іншого. Соціал-дарвіністи нехтували соціокультурним середовищем в аналізі проблеми злочинності, зокрема,

моральні та релігійні норми й цінності, право, його гуманістичний потенціал тощо.

У руслі біологізаторського підходу до проблеми злочинності розвивалася психоаналітична теорія злочинності З. Фрейда. Він трактував культуру як явище репресивне стосовно людини, яка приречена на боротьбу з глибинними інстинктами в умовах морально-культурного середовища. Поскілки це середовище пригнічує людину як носія сексуальної енергії *libido*, то, зрештою, чимало людей розвиваються як неповноцінні особистості, тому що не змогли в таких умовах навчитися керувати своїми інстинктами [6]. Культура перенасичена заборонами, правилами, які не дозволяють сексуальній енергії вивільнитися так, як це можливо у природному середовищі, а тому ця енергія сублімується в різні здобутки культури: політичні маніфести, правові кодекси, шедеври живопису, музики, поезії, релігійні ідеології тощо. Злочин – це також сублімована сексуальна енергія. Головний недолік учення З. Фрейда полягає в трактуванні людини як суто біологічної істоти, а звідси – й акцент на біопсихічному як визначальному чинникові індивідуального буття. У фрейдистському вченні держава та право мисляться засобами репресій проти індивіда. Як і вся культура, держава та позитивне право, на думку мислителя, є джерелом психологічної ініціації девіантної поведінки особистості.

Заслугою З. Фрейда є те, що він звернув увагу на глибинні психічні мотиви кримінальної поведінки. Згідно з його вченням, окрім очевидних причин кримінальної мотивації, є глибинні підсвідомі причини злочину, нехтувати якими немає підстав. Ці глибинні психічні мотиви можуть бути неусвідомлені самим злочинцем, але з допомогою психоаналітика йому можна допомогти це зробити. Додатковий причинний рівень кримінальної мотивації дає можливість більш адекватно відтворити переважну більшість учинених злочинів.

Співзвучні вченню З. Фрейда філософсько-психологічні ідеї К. Лоренца, мислителя XX ст. Він наголошував на ідеї спадковості людської агресивності, на відміну від інстинкту тварин, які спрямовують свою агресивність проти представників інших видів. Тварини мають кігті й зуби і не нападають на своїх побратимів, а людина, на жаль, так не запрограмована, вона спрямовує енергію на представників свого ж виду. Нагромаджену агресивну енергію людина має час від часу вивільняти. Люди створюють для цього ситуації боротьби. Цю боротьбу ведуть як у конструктивному руслі, так і в негативному, що виявляється в злочинній діяльності. К. Лоренц наголошував на ідеї самоствердження, самореалізації людини через інстинкт боротьби. У людей цей процес має сенс, спрямований до конкретної мети. Однак негативне вивільнення агресивної енергії може бути руйнівним. Тому важливе завдання для людини – спрямувати інстинкт боротьби в конструктивне русло [7].

У цьому контексті необхідно розглянути також концепції таких мислителів, як А. Шопенгауер та Ф. Ніцше. У самому бутті, стверджував А. Шопенгауер, існують передумови такого зла, як злочин.

Світом загалом править Воля, якій підконтрольний і підвладний Розум. Воля – це теж стихія, вона прагне до безмежного панування. Людська воля є формою людського існування Волі світової. Отже, кожна людина, будучи істотою вольовою, також прагне до безмежної свободи, необмеженого панування. Серед людей це необмежене панування пов'язане з придушенням інших індивідуальних воль, зокрема засобом поведінки. Отже, конфлікт – це насильство над чужою волею, спричинене прагненням іншого панувати. А. Шопенгауер стверджував, що у світі немає справедливості, а існування людей наповнено злом понад міру. Винна в цьому – Світова Воля, вона штовхає людей до активних дій, що обертаються в злочин. Через інтриги Світової Волі люди більше чинять один одному зла, аніж добра та щастя.

Історія з цих причин постає історією бід, негараздів, потрясінь, катаклізмів – людям слід змиритися з цими онтологічними засадами буття, оскільки змінити щось вони не здатні. Шопенгауер притримувався ідеї, що люди від природи влаштовані так, що у злочинах вони набувають подоби дикого звіра, мозок злочинців – це інструмент, страшніший від кігтів хижих тварин. Лише держава з її законами здатна частково приборкувати агресивних, ворожих індивідів, щоб вони не перетворили суспільний простір у “війну всіх проти всіх” [8].

Прагнення егоїстичного індивіда бути, жити, домінувати, стверджувати себе через волю ніколи не зникне, – наголошував Ф. Ніцше. Дуже часто реалізація “волі до влади” здійснюється за рахунок привласнення волі інших суб'єктів, і люди нічого тут не можуть змінити – це закон усього живого. Так створювали імперії, держави, нації. Якщо певні зміни в цьому порядку буття й можливі, то дуже незначні, часткові.

Ф. Ніцше на боці сильних, властолюбивих, агресивних. Йому до вподоби світ, який вони здатні створити. Цей світ заперечує християнську цивілізацію, моральні цінності її та принципи [9]. Світ, у якому боротьба, конфлікти, поєдинки є нормою – це світ, у якому править надлюдина, що є ідеалом Ф. Ніцше. Це вона трансформує біологічну енергію у “волю влади”, тим самим реалізуючи себе як надлюдина. Вона не любить слабких, вона їм не співчуває,

вона ними маніпулює. Ніцшеанська надлюдина постійно переступає межу, і в цьому переступанні (через слабких, добро і любов, релігійні заборони тощо) вона утверджується, постає як надлюдина.

Чимало ідей з учення Ф. Ніцше не витримують наукової критики й моральної експертизи. Поділ людей на сильних і слабких, що приречені на підкорення сильним, принижує людську особистість. Проте є в цьому вченні й позитивні моменти. Воно показує, наскільки складною є людина, як тісно взаємопов'язані в ній біологічне, психічне, соціальне та культурне. Сам Ф. Ніцше цього, схоже, не помітив. Окультурена людина надлюдиною, вільною від моралі, певно, не стане. Інакше це буде свідченням слабкості, передусім, духовно-культурного поля.

Глибокий знавець людської деструктивності Е. Фромм пропонує трактування цієї проблеми з позиції біосоціального підходу. Виділивши в людини два види агресії: доброякісну, спрямовану на оборону й виживання роду, та злоякісну – руйнівну, деструктивну, – мислитель відстоював біосоціальну природу другої. Вона утворюється в результаті поєднання біологічного та соціального чинників. Цю агресію Е. Фромм називає пристрастю. Одним із найнебезпечніших її різновидів є садизм. Садистами бувають й окремі люди, й цілі цивілізації. Садист, принижуючи, знищуючи, примушуючи страждати, мучитися свою жертву, отримує задоволення від учиненого. Так він насолоджується абсолютною владою над жертвою. Садисти, як правило, люди самотні, самотні, наполюхані, нещасні істоти. Знищуючись над слабшими, вони тим самим компенсують свою нікчемність. Суспільство, писав Е. Фромм, створює для садизму соціальне підґрунтя: суспільна ієрархія, відносини підлеглості-панування, нелюбові, убогості тощо – це живильне середовище для садизму.

Е. Фромм проаналізував також “некрофілну особистість”, схильність людей омертвляти, любов до неживого, прагнення руйнувати заради руйнації, їх віру в насильство як головний засіб подолання конфліктів. Учений вказав на психічне та соціокультурне підґрунтя деструкції у формі некрофілії, застеріг від небезпеки, яку приховують у собі насильники-некрофіли [10]. Фроммівське вчення показало, що поведінка, діяльність людини втілює онтологічні характеристики самої людини як істоти, яка належить природі, соціуму, культурі, є їх синтезованим виявом.

У першій половині XIX ст. у європейській філософсько-світоглядній культурі популярним був анархізм, який, апелюючи до вольового начала, сили, волонтаризму, є дуже близьким до біологізаторських учень про людину та її конфліктну природу. З позицій анархістсько-волонтаристського підходу аналізував конфлікт мислитель XIX ст. М. Штірнер. У його поглядах є багато спільного з ученнями А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, А. Бергсона, З. Фрейда. Саме М. Штірнер стверджував, що “тільки твоя сила, твоя влада дають тобі право” [11, с. 175]. “Твоя воля – це джерело твого права”, – наголошував він. – Правий я чи ні – про це можу судити лише я і ніхто інший, крім мене. Чим чи ким ти в силах стати, на те маєш право... Всі права і всі повноваження я черпаю із самого себе” [11, с. 176]. Власна воля і держава, вважав учений, – смертельно ворожі сили [11, с. 182]. Над індивідом із його власною силою завжди тяжіє сукупність (зокрема держава), яка має силу, що називається законною, і яку вона називає правом. Тому “кожне “я” уже від народження є злочинцем стосовно народу та держави”, тому що вони приймають лише того, хто заперечує своє “я”, хто здатний на самозречення [11, с. 187]. З огляду на це, конфліктну злочинну поведінку М. Штірнер трактує як форму існування людського “я”, а не якусь патологію. Це сутнісна природа індивідуальності, її атрибутивна риса, і ця ідея пронизує роботу мислителя “Єдиний і його власність”. Погляди вченого загалом суперечливі.

З одного боку, він захищає особистість від засилля державної влади, з іншого – вдається до перебільшення ролі волонтаристсько-анархістського начала в людському бутті, недооцінює духовно-культурний вимір цього буття.

Аналізовані вище концепції різних авторів з усіма їх відмінностями мають спільну рису – всі вони замикаються на біологічній природі людини, перебільшують роль і значущість біологічно-природного чинника в людському житті загалом і конфліктній діяльності людини зокрема. У цих ученнях недооцінено духовно-культурний вимір людського буття, його значущість для розвитку права та людини в праві. Інші мислителі (М. Бердяєв, Л. Шестов, П. Юркевич, Б. Новгородцев, Б. Чичерін, С. Дністрянський, В. Винниченко, І. Франко, Ж.-П. Сартр, А. Камю та інші) акцентують на ідеї соціокультурної суті людини-особистості та пропонують власне бачення правового розвитку та правового конфлікту, однак, оскільки людина – це вічна імпровізація, ця тема буде актуальною завжди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тацій В. Новий Кримінальний кодекс України / В. Тацій, В. Сташис // Право України. – 2001. – № 7.
2. Дюркгейм Э. Метод социологии / Дюркгейм Э. – Киев–Харьков, 1899.
3. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Социология преступности. – М., 1966.
4. Бачинин В. А. Философия права и преступления / Бачинин В. А. – Х., 1999.

5. Ломброзо Ч. Гениальность и преступление / Ломброзо Ч. – М., 1991.
6. Фрейд З. Очерки по психологии и сексуальности / Фрейд З. – Одесса, 1923.
7. Лоренц К. Агрессия (так называемое Зло) / К. Лоренц // Вопросы философии. – 1992. – № 3.
8. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление / Шопенгауэр А. – М., 1990.
9. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Ницше Ф. – К., 1993.
10. Фромм Э. Душа человека / Фромм Э. – М., 1990.
11. Штирнер М. Единственный и его собственность / Штирнер М. – Х., 1994.